

ADALÉKOK GOZSDU-ELEK EMBERI ÉS ÍRÓI ARCKÉPÉHEZ

BERZY ANDRÁS

Az alábbi közlemény csak elenyészően kis része annak az értékes és nagyarányú levelezésnek, melyet Gozsdu egy jómódú és gazdag temesvári kereskedő feleségével, a művelt és finomlelkű Weisz Annával folytatott, aki „figyelni és lelkesedni tud az emberi lélek hullámozásaira, a gondolatok és érzések közlésének különös varázsára”. A Gozsduval csaknem egyidős férj szép és fiatal feleségének minden lehetőséget és kényelmet megadott, hogy világot láthasson, sokat utazhasson és ragyogóan, pompásan berendezett otthonában, s a gondosan ápolt kert varázslatában kedvére élhessen költői hajlamainak, romantikus ábrándjainak és nosztalgikus szépség-imádatának.

Gozsdu mindenkor szívesen látott vendége volt a családnak, és magányosságában felismerve e finom és mindenre érzékenyen reagáló lélek modern életérzését, kulturált életformák utáni vágyát, a művészetek iránti fogékonyságát és rajongását — élt is az alkalommal és lehetőséggel, hogy vidéki elszigeteltségében „apró ezüstpénzre váltsa lelki vagyonát” egyrészt látogatásai során társalgások, beszélgetések formájában, másrészt mintegy ezek folytatásaként és emlékeként e naplószerű levelekben eltűnődjék az életéről, halálról, az emberről, a szerelemről, a művészet és filozófia nagy kérdéseiről. Társalgásában a közlés vágya serkentette és készítette arra, hogy ezekben az igényesen megformált „magánbeszélgetésekben” beszámoljon olvasmányairól, színházlátogatásairól, az itáliai reneszánszsal való bensőséges kapcsolatáról, a modern, civilizált élet utáni vágyódásáról, hogy lírai hevülettel és ihletéssel tegyen hitet és vallomást töretlen humanizmusáról, szülőföld iránti szeretetéről, ifjúkori emlékeiről, pszichológizáló igényéről, tiszta életfelfogásáról, filozófiai, erkölcsi és esztétikai nézeteiről, művészi élményeiről s mindarról, amit a változtatás vágyában és szándékában a szecesszió művészetközpontisága, a szépség és az alkotás hatalma, a századvég művésze és így Gozsdu „szecessziós” vonzalma számára is jelentett, aki „tapogatódzva járt-kelt a világban”, s a hétköznapiak homályából a szépségbe, a művészetbe, a lélek tájaira menekült s a fény felé tekintett, mert szerette „a napfényt és azokat az embereket, akiknek a lelkéből fény árad, szép,

tiszta fény!" A szecesszió egész világa, ízlése és világnézete bontakozik ki ezekből a levelekből, a hajdani realista harcosság és lázongás azonban elmékedéssé, szemlélődéssé, elégikus emlékezéssé és csendes rezignációvá szelődül.

E nagyértékű és nagyarányú levelezés több szempontból is értékes az irodalomtörténet számára: nemcsak az eddig kialakult Gozsdu képhez szolgáltat — emberi és művészi szempontból — értékes adalékokat, hanem a magyar szecessziónak, az egész századforduló magyar irodalmának is jelentős művészi értékű dokumentuma, a huszadik századi irodalomkutatás gazdag forrásanyaga.

A leveleket a maguk egészében nem közlöm, a szorosán személyes természetű részleteket, valamint a megszólítást, aláírást és egyéb formáságokat is elhagyom és mellőzöm.

E gazdag hagyaték több díszes bőrkötésbe foglalt anyagának évek szerinti megoszlása a következő 1906-ból 7, 1907-ből 15, 1908-ból —, 1909-ből —, 1910-ből 37, 1911-ből 71, 1912-ből 93, 1913-ból 82, 1914-ből 52, 1915-ből 104. Összesen: 461 levél. A levelek terjedelme is igen változó. A levelek egyik-másik részlete egy-egy miniatűr tanulmány-nak is beillik. Az első levél 1906. július 28-ról, az utolsó pedig 1915. december 23-ról keltezett, tehát a háború második évében, fia halálával megszakad.

E számszerű felsorolás is mutatja, hogy az alábbi néhány szemelvény még csak megközelítően sem adhat hű képet e levelezés gazdagságáról, mert az a pár nap, ami rendelkezésemre állott, korántsem volt elegendő ahhoz, hogy e négyszázegynéhány levél ellentmondásaiban is szép és érdekes, változatos és szövevényes világában kellőképpen elmerülhettem volna.

Ezúton is köszönetet mondok mindazoknak, akik értékes tanácsaikkal és felvilágosításaikkal hozzásegítettek e gazdag forrásanyag tanulmányozásához — elsősorban is Diószegi Andrásnak, aki e levelezés felfedezője volt, továbbá Debreczeni István, Jancsó Elemér, Csehi Gyula és Marosi Péter romániai irodalomtörténész kollégáknak.

Temesvár, 1910. július 3.

„Yseult la blonde, Yseult m'amie,
En vous ma mort, en vous ma vie!"

Nézze kérem ezt énekli a szomorú Tristan. — Nagyon bájos volt az a mesevilág, amikor Tristan és dame Yseult éltek.

Akkor még tudták, hogy messze vannak a thule-i partok és az a szikla, ahol Thule királya ült és ahonnan azt a remek arany serleget, amelyből utóljára ivott, a habzó tenger örvényébe dobta.

Jó volna, ha az Isolde Weisstand olvasása közben a Faustban elolvasná a balladát. Margarethe fonás közben énekli a király szomorú történetét. Hát igen akkor még tudták, hogy messze van Thule.

Most csak sejtjük, hogy ott volt valahol északon a zöld sziget körül — Greenland körül.

A Tristan és Isolde legendából tudjuk, hogy Isolde Izlandban élt és királyné volt. Akkor még az egész Germán elem egy volt. Összetartoztak az angolok, az allemannok, a gallok, a hollandusok, a dánok és minden északi népek — köztük persze a későbbi németek is. Sőt!

Isolde is szőke volt, mint ahogy szőkék a mai ír-ek. De az ő haja napszínű volt és világított.

A nyelvük vegyítve volt román, azaz gall és germán elemekkel, az udvariasságuk azonban gall volt. Vagyis a legenda népei egy közös nyelvet beszéltek és ezért mondták, alakjai éppen úgy élnek az ír, angol, a dán, a holland és francia fantáziában, mint a tulajdonképpeni német fantáziában.

Parceval például tisztán a gall fantázia szülötte. Isolde és Tristán az ír szigeteken éltek.

Az angol király-idillek hősei: Lancelot, Ginevra, Artus, Helén és a többi, — az angol szigetre valók.

Csodálatos szövedéke ez az egész legendakör annak az északi fantáziának!

Én szeretem a meséket, az ember sohasem szünjön meg gyermeknek lenni. Az álmok — a pihenés óráiban az álmok kísérjenek végig az életen. Az álmokban gyöngédség van, az álmok szelidek, testetlenség és azt tükrözik, amire vágyunk.

Ez a kis regény afféle álomtükör és azért jó — ha egyszerre olvassa végig.

Most itt velem szemben, mikor ezeket a sorokat írom, valaki egy Mendelssohn melódiát zongorázik. Nagyon szép, kár, hogy nem hallgathatom sokáig.

... ..

Temesvár, 1910. szept. 6.

— — — — —

Tegnap mesélte, hogy Veneziában látta a szépséges Desdemona házat. A legenda szerint Desdemona ott született abban a három vagy négy ablakos kicsi házban és Othello abban a házban mesélte el színes életének a folyását annak a gyöngéd, odaadó, szerelmes, gyönyörű Desdemonának.

A ház bizantinus és gótikus vonalai, díszítései, mintha magyaráznák, kiegészítenék azt a képet, amit erről a két szerelmes lélekről a képzeletünk alkot. Minden igazi szerelem csoda és így minden igazi szerelem misztikus. A vonzódás törvényeit csak a vágyban érezzük, látjuk, de az okok, amelyek a vonzódást megindítják, örökre rejtélyek maradnak. A vonzódás ölében nyugszik a lélek és ott nyugosznak az örömek, a mosoly, a könnyek, a harag, a féltékenység és ennek a vo-

nalán a kétségbeesés, a bánat és a halál. És ezért szép, ezért színes, ezért gazdag minden igazi szerelem.

A szerelem az, amely a gyávából hőst csinál, a rossz emberből jót, a jó emberből gonoszát, az igazmondóból hazugot, a hazugból igazmondót — és így történt, hogy a hős, a nemes, az okos Othelloból a mindenható szerelem botor gyilkost csinált.

Íme — küldöm Shakespeare Othello tragédiáját. Bizonyára látta már színpadon, de azt hiszem, ha elolvassa, jobban és mélyebben fogja átérezni a féltékenység tragédiáját. Ez a tragédia a világirodalom legtökéletesebb drámai alkotása. Minden mi itt történik szükségszerű és elkerülhetetlen, és minden, amit az érző és cselekvő emberek éreznek és tesznek, a legsajátabb lényükből következik. Ez az igazi Erkenntnis = a megismerés drámája.

A lobogó szerelem, amint azt a féltékenység viharja nemtelen tartalmával megmérgezi, eloltja a szerelmes Desdemona virág-életét.

De nem beszélek erről a tragédiáról többet. Maga lássa meg benne a szerelem mindenhatóságát. Az igazi szerelem ritka és csak kevés embernek adatott meg ez az érzés. Alapjában nagyon egyszerű — tulajdonképpen paradox is. Nyugtalan megelégedés, — nyugtalan nyugalom. Minden pillanatban újra születik és minden pillanatban a tartalma ugyanaz és a képe — más. És ha két ember intelligens is — a csodák csodája!

Az nem igaz, hogy minden szerelem egyforma. Az intelligenciának minden fokán más és más. Mert a kultúrának a megérzése, meg látása is az öröm egyik nemes forrása. Mind a két embert büszkévé is teszi — és ez a büszkeség az egyetlen önző vonása a nemes szerelemnek és ez az, ami az ember-állatot az istenhez közel viszi.

... ..

Temesvár, 1910. szept. hó

— — — — —

Itt küldöm a misztikus színjátékok egyik legszebb darabját. Maeterlinck az együvé való tartozás hatalmát festette meg ebben az eleven képben.

A korona az erdőben a kútba esett és a gyűrű a park forrásában tűnt el. Az aranyzöke haj Pelleas arcát cirogatta és az aranyhaj volt a finom aranylánc, amely életre-halálra összekötötte azt a két tiszta lelket.

Melisande finom és gyöngéd, mintha álomból volna és mégis erős és határozott. Maeterlinck ezt az elevenné lett gyöngédséget az álmovilágba helyezte, holott ezen a kemény földön is inkarnálódnak ilyen finom lelkek — néha.

Hát persze, hogy minden realitások megérzése, elevenedése mellett az egész életünk, ha visszafelé nézünk, ilyen álomnak tűnik fel. De ezt csak kevesen érzik meg így.

Az élet brutálisan erős, és széppé nemcsak az intelligencia teszi, hanem legfőképpen az a jóság és gyöngédség, amelyet az egyik ember a másiknak adhat.

Végre a gondolatok is érzésekből alakulnak és a sok gondolat sok és gazdag érzésekre mutat.

Olvassa el figyelemmel ezt a szép misztikus játékot. Sok rokon érzést, gondolatot fog benne találni. És nem csak a színjátékokban élnek a lelkek homályban, hanem a való életben is homály borítja a lelkek érzéseit, gondolatait.

Homályos és misztikus a lélek élete és boldog az, aki egy másik léleknek fölfedezheti a lelkének titkait. E titkok mögött gyakran ragyogó kincsek rejlenek. A Szezám nyílik meg azoknak, akik a kincseket meglátják!

Szezám — nyílj meg, nyílj meg minden jó léleknek! Minden jó léleknek, — mert csak a jó lelkek előtt nyílik meg.

... ..

Pancsova, 1910. szept. 16.

— — — — —

Amint bizonyára tudja, Pancsova a világ végén fekszik, de szerencsére, széles mellével a hatalmas Duna, a Szent Duna úszik el mellette és ennek a méltóságteljes útja igaz, hogy az ár ellen — a kultúrvilágba vezet. És ezt jó megérezni.

Tegnap délután köszöntöttem a Dunát és a fövényes parthoz csapó vizek üzenetet hoztak a szülőfalumból, Ercsiből. Ott a part nem fövényes. Ezerszínű, nedvesen fényes kavicsokkal játszik ott a víz — és én „akkor” azt hittem, hogy a királyok koronáit ezekkel a kavicsokkal ékesítik. Tulajdonképpen igazam volt. A gyémánt, a smaragd, és a rubin is csak kavicsok — és mindössze a ritkaságuk teszik becsessé. És én hálás emlékezéssel gondolok vissza az időre, mikor a nedves kavicsok szépségének örülni tudtam.

Szeretem a Dunát és ő is szeret engem. Tegnap is elhozta a vízimalmok halk hangját, amint a kerekek lapátolják a vizet. Ott, Ercsiben alusznak a szüleim. Nagyon jó emberek voltak és most is szeretnek és a Duna vize most is elhozta nekem szeretetteljes üzenetüket. Úgy éreztem, mintha a kezemet fogták volna.

Bizonyára önzés, de nem tehetek róla, alig van pillanatom, hogy azok közül, akiket szeretek, egyet ne idéznék magam mellé. Bátrabban merek élni, ha valakit mellettem érzek. Olyan szomorú, ha az ember egyedül van. A ragaszkodásban erő van, és a kölcsönösség megérzése könnyűvé teszi még a halált is. Persze — a találkozásokon fordul minden, amikor a Szent Véletlen intézi az emberek dolgait! A Szent Véletlent kell megérteni — gondolom ebben nyilvánul az életművészet. A legtöbb ember élet-kontár, de én bizonyos büszke megelégedéssel tudom, hogy maga is és én is az életművészek kicsi csa-

ládjához tartozunk. Az eszközeink kicsikék, sőt jelentéktelenek és mégis magasabb fokon érezve meg emberi mivoltunkat, semmi panaszunk sincsen a világ folyása ellen.

A maga Jaspis gyöngyfűzérében másnemű örömet hozott haza mint a banális milliomos, aki százezer koronát adott egy igaz gyöngyfűzéréért. És kedves ez a fűzér azért is, mert Venezia képét idézi fel, a napok szépségét, amelyeket ott megélt és az emlékeket, mélyeket onnan hozott. Én azt gondolom, hogy Venezia a lelki életének, a szépség szomjúságának egy egészen új forrását nyitotta meg és a Jaspis gyöngyfűzér ennek a nagy és nemes revelációnak egyik gyönyörű emléke. Sajnálom, hogy nem én láthattam meg legelőször. Babonás is vagyok és én abban a pillanatban, mikor elsőnek láttam volna — egy gondolatot szuggeráltam volna a gyöngyökbe. Tudom, hogy kíváncsi egy kicsit — hát leírom azt a gondolatot. For ever true!

És kértem volna, hogy ez legyen a Jaspis fűzér neve...

... ..

Temesvár, 1910. okt. 11.

Íme itt küldök három Maeterlinck kötetet. Ezek közül, ha jól tudom ismeri a Sieben Princessinen, az Alladine und Polomides és a Der Tod des Tintegiles című misztikus színjátékokat.

Mellékelve küldöm azt a néhány sort, amit Maeterlinckről írtam. Előre tudom, hogy a rossz írásomat olvasni nem fogja — mert a sietve írt betűk egyszerűen olvashatatlanok. Csak a legjobb barátaink rossz írásai nyitottak.

A hieroglif írások olvasásához igen sok türelem szükséges. Ne is bajlódjon ezekkel a betűkkel! Ha legközelebb együtt leszünk és érdekli, föl fogom olvasni.

A „Die Blinden” című színjátékot hagyja utoljára. Ez a költemény — minden emberek földi nyomorúságát festi. Mert nincsen senki, aki látna! Mindnyájan vakon éljük végig az életet és boldog csak az, akinek vezetője van és még boldogabb az, aki valakibe kapaszkodhatik.

És mikor eltűnik, meghal valaki, mi, akik élve maradtunk, meg-rémülünk és nem tudjuk miért kellett valakinek eltűnni, meghalni! A vénség, a betegség nem megnyugtató!

Ez a kis színjáték nagyon mély hatással volt reám. Éreznem kellett, hogy tapogatódzva járok a világon, éreznem kellett, hogy sötétben élek én és minden született ember — és ez az oka, hogy annyira szeretem a napfényt és azokat az embereket, akiknek a lelkéből fény árad, szép tiszta fény!

Milyen jó annak, aki vezethet valakit és milyen jó annak, akit vezet valaki.

A Maeterlinck vak emberei — a mi sorsunk képét mutatják. Csak az erős kapcsolódás vigasztaló; ez a kapcsolódás ad erőt és szépséget! — A többi — ist weltlicher Tand!

... ..

Temesvár, 1910. nov. 10.

— — — — —

A tegnapi est nagyon szép volt! Gyönyörködtem abban a biztonságban, amellyel a színpadi művészet érdekeit védelmezte. Reinhardt színházát oda redukálta, ahová való — a látványosságok és a muzikánívójára. Képzeld ma reggel olvastam a Berliner Tagblattban, hogy Reinhardt az Oedipus tragédiát most a napokban, Berlin legnagyobb épített cirkuszában adta elő. Ötezer ember nézte!

Hatalmas fényhatásokkal dolgozott és a cirkusz porondja csak úgy nyüzsgött a sok száz kosztümös statisztáktól. A pompa és a tömegek uralkodtak és Reinhardt megmutatta a tömegeknek a tömegeket. Persze, Szophoklész fenséges gondolatai és Hoffmanstahl német nyelve elvesztette varázsát és megmaradt a látványosság. Hát ez is valami, — de ez a valami nem művészet. Ezt konstataálta az előadás referense is.

Tegnap este éppen ilyen szépen fejtegette a színésznők pszichéjét is. Nagy örömmel élveztem a tegnapi est szépségét és ez a szépség a maga lényéből áradt.

Itt küldöm az Edmond de Goncourt könyvét. Ez a Faustin, a színész-lélek legszebb analízise. És mert tulajdonképpen minden igazi színésznőnek ezer lelke van — egy igazi színésznőnek sincsen lelke.

Azt hiszem nagy érdeklődéssel fogja olvasni, mert emberi dokumentum ez, és az emberi dokumentumok mindig érdekesek!

Ma is nagyon szépen süt a nap és ha sétálni ment, jól tette. Volt ma a kertjében? Ha nem volt, vétkezett! Kérem látogassa meg a kilenc rózsákat és adja át nekik az üdvözlötemet!

Emlékszik? 1909. április közepe felé elmentünk a rózsákért, messze a vadászerdő felé, és aztán annak a Hollandus kerti háznak a déli oldalán épített kőpadra ültünk és a délutáni napsugarak játszottak velünk. A délutáni napsugarak! The sweet afternoon! És azóta a rózsák ott vannak a szép kertjében és maga szereti őket! Kis öröm ez, kis virágöröm, de szép!

Soha sem legyen több rózsája mint kilenc, ezeket mind személyesen meg lehet ismerni, ezekkel barátságot lehet kötni és sajnálni lehet azt, amelyik beteg és örülni lehet annak, amelyik egészséges. Látja kérem, milyen furcsa, — a kevés néha több — mint a sok!

Adja át kérem üdvözlötemet a rózsáinak!

... ..

— — — — —
Itt küldöm Turgenyev Iván három elbeszélését. Nem hiszem, hogy Turgenyevet jól ismeri, de biztos vagyok benne, ha megismerkedik vele nagyon fogja szeretni és legjobb barátai közé fogja sorolni.

Az idők áramlatai dacára az ember — mégis nagyon hosszú időkig — megmarad annak, ami volt tegnap, ami ma és ami holnap lesz. Ambíciói, öröme és bánata még sokáig ugyanazok maradnak, amik eddig voltak. Mindössze a kifejezési formák változtak és ezek ezentúl is változni fognak, — így Turgenyev még sokáig aktuális marad, mert nagyon csak nagyon kevés olyan költő van a világon, aki az embert „in seinem Tun und Treiben” olyan világosan látta és figyelte meg, mint ez a csodálatos orosz.

A három elbeszélésből elsőnek olvassa el a Faust címűt, aztán az Erste Liebe-t és végül a Stelleben-t.

Íme kívánságához képest visszaküldöm azt a kivonatot, melyet az arany-őszből följegyzett. Hát persze — Bosen! Azt hiszem, hogy az egész világból — ha magának adná az isten a világot — ezt a helyet választaná lakóhelyül — és a többit egy rejtélyes mosollyal visszaadná az Úristennek mondván: köszönöm, a többi nem érdekel. Csináljon vele, amit akar! És az isten is mosolyogna, mert ő tudná, hogy maga miért választotta Bosen-t. Sohasem voltam Bosen-ben, de szívesen elhiszem, hogy nagyon szép. De én olyan hangulatot is el tudok képzelni, mikor az ember a Szaharát is paradicsomnak érzi. A boldogság és az öröm nem kívülünk, — hanem bennünk van!

Nem, — nem a szőlő a legszebb gyümölcs, habár a szőlő virágjának a szerelméből a bor születik. Nekem, — az alma a legszebb gyümölcs, nem csak azért, mert a virágja gyönyörű, hanem a formája, a színe miatt, a mosolygása miatt is, végül szimbólikus tartalma miatt. A tudás fája. Beatrice egy virágzó almafa alatt várta Dante-t! És ez az almafa a menyország előcsarnokában virágzott!

A gazdag tenyészet — gazdag, újjongó szerelemre utal és valóban gyönyörű ez a mondat: „Hier lernt man die Formel, dass die Liebes-gesetze kein Luxus sind!” Igen, a szerelem szent és a szépsége a szentségében van. A természet ellen vétkezik az, aki játszik vele, és bűnös az, aki szórakozást keres benne. A szerelem öröme is szent és a bánata is fenséges! A végtelenség tükröződik benne és a boseni nagy termés szépsége, méltán, ezt a végtelenséget érezteti meg a véges ember lelkében.

Nagyon örülök, hogy a boseni ősz leírása megragadta figyelmét. Én is elolvastam, és látja, engem is reflexiókra késztetett.

... ..

Temesvár, 1910. dec. 5.

A délutáni tanácskozás fél háromkor végződött és most szabad vagyok és írok.

A Turgenyev levelek szépek, de a legszebbek még nem jelentek meg. Mme Viardot most, ha jól tudom májusban halt meg és így várni kell néhány évig, amíg az intim levelek megjelennek. Egy barátság, egy szerelem, amely ötven évnél tovább tartott — valóban igényt tarthat az örökkévalóság jelzőjére. Mme Viardot 26 évvel élte túl szerelmesét és hűséges vonzalommal őrizte meg az emléket. Sokszor átgondoltam, hogy mi volt ennek a rendkívüli kapcsolatnak az alapja! Egy nagy zeneművésznőt és egy nagylelkű költőt hozott össze a véletlen. Ez nem jelent sokat. A nagy művészek rendszerint kimerülnek az első szép idők extázisában és rendszerint az asszony az, aki — elmegy. Mme Viardot nem ment el és Turgenyev még negyven év múlva is az első évek gyöngédségével szerette azt a rendkívüli asszonyt. Minden tekintetben kiegészítették egymást és mindig volt mondani, érezni valójuk. Ragyogóan csiszolt briliáns lelkek, akik nem szüntek meg egymásban gyönyörködni. Erős lelkek, akik bíztak egymásban. Az asszony spanyol — a férfi orosz. A szláv vér ragaszkodó hűsége és a spanyol lélek mélysége így kettesben csak szép és nemes harmóniát adhatott.

Ezek nem szórakoztak, ezeknek a szerelmük életet jelentett. Hát persze — életművészek ölelkeztek. Képzelteri, hogy a világhírű, a szépséges Garcia Viardot szerelmét hányan akarták megnyerni! De ő hű maradt mindhalálig. A Turgenyev levelei tanúságot tesznek a hűségéről. Ha figyelmére méltatja ezeket a leveleket, sokszor érezni fogja a szíve verését. És ez jól van így, hogy a leveleket és az elbeszéléseket egyszerre olvassa.

Jobb társaságot, mint Turgenyev, nem kívánhat még Bécsben sem. Persze az eleven emberek mindig kellemesebbek, mint a betűk, de hát a polgári bölcsesség arra tanít minket, hogy a dolgokat úgy kell venni, amint éppen vannak.

Maga ugyan nem sokat ad a polgári tanításokra, és ezért revoltál is néha. Én sokszor gyönyörködtem azokban az apró kis forradalmakban, amelyek lelkében lezajlanak és higgye meg, szépeknek tartom. A szenvedés, a szomorúság is szép, — ha nem tart soká. És magánál nem tart soká. Valahogyan elrejt egy mosoly mögé, valahogyan egy távolba való nézéssel elküldi valahová és ha újra előkerül, ismét ott van a szemén, a hangján és én újra látom.

Tudom, ha valamikor elkerül innen, tudom, ha csak hetekre vagy napokra megy el innen, föléled és kivirágzik a lelke. Olyan ez, mint mikor a madár kiszabadul a kalitkából, az első gallyra ül és boldogan megüt egy-két hangot és legelőször is ezzel a madár-újjongással köszönti a fényt, az örömet.

... ..

Temesvár, 1911. febr. 4.

Tegnap délután a maga szobájában az angyalok lábujjhegyen jártak.

Tompított zöldes fény esett a diványra, amelyen maga egy kicsit fáradtan, egy kicsit beteg, félig fekvő, — félig ülve pihent.

A ruhája fekete volt és a vállán stólaszerűen egy melegebb — fehér, keskeny cerépe de chine, hosszú kendőt viselt és a színes virágokkal díszített kendővégek a térdéig értek — nagyon szép volt.

A szobájában az angyalok lábujjhegyen jártak és maga azt akarta, hogy meséljek — és én meséltem. Meséltem Justh Zsigárról és a Pusztaszenttornyai Antigone előadásáról és az előadáson jelen volt párizsi írókról, akik szerették Justh Zsigát, és Párizsból eljöttek hozzá a pusztai, kicsi, de szép kastélyba.

Madame Ádám, Sully Prudhomme és Jules Goncourt is ott volt. Elmeséltem, hogy a görög színpad, a szabad ég alatt, magas jegenyék alatt a parkban állott, és, hogy magas póznákon fáklyák lobogtak, és, hogy mindenek fölé az augusztusi csillagos ég borult, és, hogy Antigone magyar szövege nagyon szépen csendült bele a pusztai éjbe.

Elmeséltem, hogy vacsora után, a zongora-szobában Justh Zsiga elrecitálta Baudelaire néhány fájón szép szomorú költeményét és Rollinat melódiáit zongrázta hozzá.

Igen — a Causerie, a Flambeux vivantes, az Une charogne nagyon meghatottak akkor és meghatottak tegnap is, mikor magának elmeséltem.

Aztán beszéltem Alfred de Mussetről és Rollárról és arról, hogy egy boldog óra többet ér, mint egy hosszú szürke élet. És maga hallgatott és maga figyelt és a maga nagy szemei égtek — és az angyalok lábujjhegyen jártak a szobájában. Nemes, tiszta, szép lelkeket idéztünk és azok eljöttek és nézték magát és azok látták a maga gondolatait, érezték a maga érzéseit, láttatlanul ott voltak maga mellett — a vendégei voltak és gyönyörködtek magában.

A zöldes fényű lámpa világa a maga fejére esett, — és maga úgy hatott rám mint egy álomlátás.

... ..

Temesvár, 1911. febr. 16.

A pillanatok tartalma!

Igen a változások ingere összefüggésben van az érzékeny, a mindenre reagáló lélek megélési vágyával. Az élet rövid és kár minden pillanatért, amely üresen és lomhán lépte át a jelen küszöbét és beleveszett a múlt mélységeibe.

Igaz, hogy a megélések a visszaemlékezés csodájában tovább élnek, de ezek már csak reflektáló, vér nélkül való halvány képek.

Emlékezvén, — az ember ébren álmodik... és a megélések fantomszerű szépséggel hatnak. —

Ezek a fantomok jönnek és mennek, mint a könnyű felhők és az a meleg arany vagy bíbor, ami erősebben színesre festi őket — testetlen és híjával van minden realitásnak.

Fantom-szépség, de szépség és szépséget álmodni jó. A jelen pillanatában van tehát minden nagyszerű, minden szépség, minden fájdalom, minden öröm, minden rút, minden bánat és minden unalom.

... ..

Temesvár, 1911. febr. 17.

— — — — —

Itt küldöm a Beaumarchais két örökéletű komédiáját, a Barbier de Seville-t és a Mariage de Figaro-t. A Cherubin romance-a végett kérem, hogy a Mariage de Figaro-t olvassa el.

Ez a két bájosan vidám színmű nemcsak azért érdekes, mert mikor 1775-ben a Comédie Française-ban először előadták, a királytól és a királynétől kezdve az egész francia arisztokrácia megrémült a Barbier de Seville szinte cinikusan mosdatlan és tiszteletlen szájától, vagyis a forradalom immár melegebb lehelletétől, hanem azért is, mert a XVIII. század rokokó-barokk tónusát a zseni elenganciájával tükrözi vissza. Bájosan vidám hamiskás világ ez és a boldog urak és asszonyok még csak nem is sejtik, hogy egy kitörni készülő, gyehehna vulkán fölött táncolnak és, hogy az egész gyönyörű rokokó-barokk-életük öröme örök időre eltűnik a föld színéről.

... ..

Temesvár, 1912. jan. 21.

— — — — —

Íme — a bécsi tizennégy napnak a tizennegyedik levelét írom és maga ezt a levelet már nem Bécsben, hanem idehaza, a kicsi palotájában olvassa. Lehet, hogy a kandalló előtt, lehet, hogy a zöld ernyős lámpa mellett ül, de akár hol áll vagy ül — én nagyon örülök, hogy idehaza van. Igen, óhajtottam és szerettem volna, hogy a telet Bécsben tölts — a józan ember önzetlensége bizonyos arányokban bennem is megvan, olyan rövid az élet, hogy véteknek érzem, ha még a vágy formájában is, a megelégedett öröm megszakítását óhajtanám.

Az örömök élnek, az örömök mosolyognak és akkor is szépek, amikor sírnak. Az örömök a lélekben fogantatnak, és ők a léleknek virágai. Az öröm fiatal és szép, az öröm nyájas és jó. A világ, amint az öröm az ember szemén át nézi, megszépül és a saját szépségével

díszíti föl. Az öröm ifjakká varázsolja a véneket és angyalokká emeli a gyermekeket. A meglett ember öröme ritka vendég, — — jön és aztán szinte észrevétlenül, gyorsan elmegy mint a hanyatló napnak a sugarai.

A maga lelke mosolygott Bécsben és az a szép város a lelke mosolyának érintésére szebb lett. A lelke igazi otthonából jött ide — és most olvassa ezeket a sorokat, amelyek csak nagyon keveset mondanak magának.

Bizonyos, hogy lucidus lelke nem fogja föl tragikusan ezt a visszaplántáltatást, de mégis — maga nem volna az, aki, ha nem fájna egy kicsit a minden arányban civilizált városi életnek a nélkülözése.

Milyen jó a nagy civilizáció közepette élni, milyen jó érezni, hogy sokan vannak a hozzá hasonlóknak, milyen jó a lelket táplálni... néhány nemes épület szemléletével, milyen jó tudni, hogy ott világos fejű tudósok élnek, hogy Tizian, Rubens, Rembrandt, Palma Velhis, Velasquez, Canova ott vannak közel — csak néhány lépés és köztük van az ember. Igaz — nem szokás hozzájuk menni — csak ritkán esik meg, de jó tudni, hogy a művészetnek néhány csodája ott van közel és ha ez a tudat semmiféle formát sem vesz föl, mégis jól eső, az ember megérzi saját kultúráját és ez megnyugtató.

Aztán meg azt is jó megérezni ott, hogy a városban a szorgalmas munkás emberek szeretik a zenét, hogy ott élt a hatalmas Beethoven, ott halt meg a gyöngéd, finom harmóniákkal megáldott Mozart, és hogy a bécsi nép szelíd és jó és vidám életkedvvel teljes. A germán északi keménységet — itt a déli verőfényes melegség hatja át.

Nekünk szegény magyaroknak sok szomorú emlékünknél fűződik ehhez a császár-városhoz és én mégis minden irigység nélkül gyönyörködni tudok benne. A kultúrájában gyönyörködöm és elfelejtem a császárok hatalmi érdekeit, hálátlanságait. Ez a kis magyar nép pedig végzete útján megy — hogy milyen messzire és milyen magasra — azt senki sem tudja.

... ..

Temesvár, 1912. febr. 2.

— — — — —

A napokban említette, hogy szeretem az arisztokratákat. Igen, szeretem az arisztokrataságot, akár hol találom. Nem minden nemes ember arisztokrata és a polgárok között is találtam sok arisztokratát, — görög értelemben vett arisztokratákat.

És mégis — a nagy szépségek megélésére az idő szerint még mindig csak a mai értelemben vett arisztokraták képesek. No igen — a szokások százados tradíciói, kevés vagy semmi anyagi gond, mindig az alkotások legjavának a megszerzése és ezekkel az alkotásokkal való együttélés; az „én” gondos kiépítésével járó alkalmazkodás azokhoz a művészi szépségekhez, amelyek a jól tenyésztett utódokat körül-

veszik — szükségszerűen nem csak a születési arisztokráciát, hanem az intellektuális arisztokráciát is adják mint eredőt.

A gentleman angol eredetű embertípus. Mit is jelent ez a szó gentleman!? A régi jó angol felfogás szerint gentleman az, aki olyan pénzügyi viszonyok között nőtt föl, hogy minden idejét a kultúra megszerzésére fordíthatta és ezen munkája közben megszerezte az úgynevezett „common sense”-et, vagyis azt a természetes ésszt, mely mindig korrekt észjárás mellett, korrekt cselekedetekben nyilvánul. Az önfenntartási munkával járó küzdelem mintha kizárná a gentleman-séget. Igen, kizárja, de nem mindig — ámde a kivételek nem alkotnak törvényt.

Gondolom, hogy arra az angol ifjúra, aki a cambridge-i vagy oxfordi egyetemen készül az élet számára — hatással vannak a gótikus stílusban faragott kövek, a festett ablakok, a kőből való viráglevelek és az egész, művészi hatásokban gazdag ház a maga nagyszerű és imponáló szépségével. Odahaza aztán a Castle, a könyvtár, a családi arcképek, metszetek, a választékos bútorok, a nagy park, a szépséges rétek és legelők, a lehető tökéletességre tenyésztett állatok és minden korrektség, ami a gazdagsággal jár — a lehető legmagasabbra fejleszti azt az „én”-t, akinek az organizmusa a fölfelé való kiépülésre alkalmas.

Én hiszem és vallom, hogy az arisztokrataság nem emberi találmány. Szükségszerű lépés-ez a lélek evolúciójának és bármit csináljon a tiszt és nem tiszt demokratá vagy szocialista — az arisztokrataságot kiirtani nem tudja. Idővel talán, ami a megélést illeti — más formát vesz föl, de megmarad, amíg emberek lesznek ezen a földön.

A lélek evolúciójában való hitem szerint — sok, nagyon sok idő múlva, minden élő ember arisztokrata lesz és akkor szebb lesz ez a mi kis világunk.

... ..

Temesvár, 1912. febr. 29.

A gyermekéveink majdnem egyformán folytak le. A falu, a puszta, a nagy távolságok plein air-je adta meg nekünk az első maradandó emléket. Én Ercsiben, a hatalmas Duna partján születtem és gyermekéveim nagy részét, az ifjúságom álmvilágát, ott a Duna mellett éltem meg. Nyájas vidék, őszinte nyílt tájék — szelíd vonulatával teljes poézis párázik a Duna hangjaiból és visszhangzik a magas domb alatt gazdagon csergedező Szent-kútban, a fölötté épült... és elhagyatott kicsi kápolnában és a Báró Lilien család sírkápolnájában, ahová Báró Eötvös József, a költő-író temetkezett.

... ..

Szép kis sétaút vezet a kápolnákhöz és az édesanyámmal és a két nővéremmel nyáron többször kimentünk erre a szép helyre, aztán

ott a gazdag gyepen uzsonnáztunk és ittunk az üde forrás vizéből. Az édesanyánk szép és édes dalokat énekelt nekünk és mi három gyerekek, úgy ahogyan tudtunk, vele énekeltünk. Misztikusan szép és meleg hatásokat kaptam ott a kápolna mellett, noha édesanyám sokszor mondta, hogy minden csoda az emberben van — az emberben, aki jó és szelíd. — Onnan a forrás vize mellől láttam a hatalmas Dunát — amely közel, alig tíz-tizenkét lépésnyire a szent képtől folyt. Ott láttam, ott szerettem meg a színes kavicsokat, ott játszottam azokkal a nedvesen fénylő szép kövekkel és ott láttam először szép színeket.

A Duna lassúnak látszó folyásának különösen szép, zúgó, nagyon halkán zúgó hangja van, és úgy tetszett, hogy ez a hang valahonnan nagyon messziről jön! Sokszor féltem ettől a hangtól — és hogy ne halljam — énekeltem. — Aztán a vízimalmok hatalmas kerekeinek a forgása — ha a nap sütött, a kerék-lapátokról lehulló vízcsönpek kápráztató szépséggel csillogtak és én szinte elképedve néztem ezt a ragyogást.

A Duna ott nagyon széles és a partunkról alig lehet látni a Csepel-sziget elmosódó partján álló fákat — közelebb lefelé kéklík egy sziget, és én tudtam, hogy azon a szigeten hatalmas topolyafák állnak, hogy a gazdag televény föld magas és sűrű fűvel, csalánt termel, és tudtam, hogy ott a fűből nagy lármával fácánok rebbennek föl, és az édesapám ezeket lelövi! De tudtam azt is, hogy a sziget közepén egy szőlőkert is van és hogy a dinka-szőlő édes — hogy az őszibarack jó, hogy estefelé denevérek röppennek ott, hogy az apám ott hosszú csőrű szalonkákat lő, hogy ott baglyok kuvikolnak és hogy ott a szőlőpásztornak nádkunyhója van. Így estefelé a kunyhó előtt lobogó tűz van, s hogy jó a szürkülő homályban egy széles, kényelmes ladik-edényben hazaevezni, ahol az édesanyám vár.

Útközben láttam a vízimalmok piros lámpáit fényleni és hallottam a malmok monoton kepeléseit — egy-egy molnárlegény melan-kolikus sokác-szláv eredetű énekét — amint panaszkodott, sírt ott a malom nyitott ajtajában... A fehér lisztes ruháját is láttam — és észrevettem, hogy a szellő néha elkapkodta a hangját, néha pedig úgy tetszett, mintha mellettem énekelt volna!

Te szent Duna — ti szent gyermekévek, ti édes, nedves, tiszta kavicsok, ti malmok, ti nyájas zöld színek, ti úszó hajók, evezőcsapások hangjai, gőzösök lapátjainak csattogó lármája, kompok és partok, ti messzi távolságok, vizek ezüstös ragyogása, vadkacsák füttyülő repülése, ti a szigetnek minden félelmes faóriásai, ti zöld lombok, te tiszta főveny, amelyben mezítláb járni olyan édes, olyan jó — ti háborgása a Duna vizének, te ordító szél, amint a Duna vizén végig nyargalsz — te szent kút ott a Duna mellett, te boldogságos Szűzanya, aki meggyógyítod a szomorú szíveket, — te áldott jó nagyanyám, te áldott jó édesanyám — mindent amim van, nektek, csak nektek köszönhetek.

... ..

Lugos, 1912. május 23.

Esik-szítál a májusi eső és én az ablakon át látom a Temes túlsó partján az ákácok hosszú sorát és közbe ott meredezik néhány magas, karcsú jegenye. A Temes medre tele van havasi vizekkel, a zöld ár vizei ezek és nyarat jelentenek. Az ákácok levelei, ágai a magas vizet érintik, a fák a part szélén alacsony szintben állanak és a vizek tükrözik a tartalmas zöld színüket. Varjak röpülnek a Temes felett, csend van a vizek felett, a parton és én magának írván — nyugodt és elégedett vagyok.

A Berrill-gyűrű íme a magáé — nagyon örülök, hogy megtetszett magának és hogy megszerezte. Higgye meg, hogy a kicsi örömekben van minden varázs, a nagy örömek is csak apró örömekből alakulnak ki, mert egy igazán nagy örömet megérezni az ember nem is képes — hanem az ember ilyenkor sírva fakadt — látja kérem, az öröm és a bánat testvérek mint ahogy mi ketten testvérek is vagyunk. Testvér: — milyen szép tartalma van ennek a nemes magyar szónak — ez a szép szó minden tiszta önzetlen érzésnek a foglalatja és szebben ezt a közelséget semmiféle nyelve a világnak nem fejezi ki.

Szomorú testvérek között töltöttem ma egy órát — az egyik lopott, a másik ölt — és itt, ezen a vidéken sokan ölnek — az egyik emberölő nagyon mélyen meghatott: fiatal 24 éves ember és mátkája van; hazakéredzkedett három napra, hogy feleségül vehesse a szeretőjét, — ezt nem engedhettem meg, de megengedtem, a fogház kicsi templomában esküdjének meg. A szegény rab szemeiből könnyek peregtek és sírva mondta, hogy most már könnyebben fogja elszervezni a három évi rabságot. Erős felindulásban ölt meg egy embert — és erős felindulásban sírt, amikor a párjára gondolt. Istenem, milyen nehéz a bűnöst fölismerni, mikor a jóság és a gonoszság úgy van összekeverve az emberben, mint a sivatag homokja. — Igen, — a gonoszt büntetjük, de az emberben a jóság is szenved és az én emberemben a jóság sírt, mikor a gonoszságért bűnhődött. Mikor ez az ember sírt, testvért éreztem benne és elfelejtettem, hogy embert ölt. Kint zöldell a nyár, üde a levegő, növekedik minden ami vetve van és az én emberem a cellájában ül és nem a bűnére gondol, hanem a szerelmére. Micsoda csodálatos ellentétekből kerül ki az ember!

Fehértemplom, 1912. jún. 23.

Ma vasárnap van... az asztal, amely mellett írok egy ablak mellett áll és én látom a parknak egy kis részét, a sövénykerítést, négy hársfát; az egész úgy hat mint egy berámázott tájkép... Sok, tarka ruhákba öltözött román asszonyok suhannak el az ablakom előtt, vala-

mennyi siet, valamennyinek a hóna alatt van valami csomag, a kezében egy házi szőttos vörös és kék és sárga vonalakkal díszített tarisznya.

Vásár van ma — és ezek az asszonyok odahaza összekeresték minden régi himzésben, varrásban és szövésben való apró kis kincseiket és elhozták ide, kiterítették a park útjainak a szélére, közvetlenül a gyepek szélére — és alig várják, hogy egy-két koronáért túladjanak azokon a csodálatraméltó és iparművészeti értékkel bíró munkákon, amelyeket művészeti ösztönük sugallt nekik. Apró, alig húsz centiméter hosszú és keskeny szövőeszközökön szőtték ezeket a jó tenyérnyi fejdiszeket, aranyszálakkal, ezüstsálakkal és selyemfonalakkal varrták ki a lenből való saját szövésű vásznakat, — eleven piros virágálmokat hímeztek az ingeik mellrészére és az ingujjakra virágbokréta álmokat varrtak... Nyáron az utcaajtók küszöbén, télen a szinte tenyérnyi ablak előtt raktak öltést az öltés mellé és ezer meg ezer az öltések száma... pontos és tiszta minden öltés, lehelletszerűen könnyű, minden rajz, színfolt, lehelletszerű az alapszövet és minden szál, amiből a dekoratív gondolat kikerült. A szépség vágya fejeződik ki ezekben a munkákban: Nem eladásra, nem kenyérkereset okából varrtak, szőtték ezek az asszonyok... A saját örömeikre készült minden, tetszeni akartak önmaguknak és lehet és valószínű, hogy varrás, himzés közben arra a legényre gondoltak, aki eljövendő lesz, akit szeretni fognak és aki őket szeretni fogja... Aztán jöttek a modern áramlatok, a vasutak és a leányok világot láttak, más lett a szokás... a gyárak ügynökei bejárják a falukat, olcsó és hamis arany szakította el őket — most már nem érdemes varrni, hímezni és a piacra kerül minden igazi, minden művészi...

... ..

Temesvár, 1912. júl. 16.

— — — — —

Tegnap délután vittem el magának a Franz Grillparzer életrajzáról szóló könyvet, amely egyúttal az osztrák biedermeier kor színesen jellemző vonásait is tartalmazza. Ez a könyv és benne minden apró kis életkép három férfi és három leány közül nyer különösen éles elevenséget. A három férfi között ott van az egyetlen, az angelikus hatalommal megáldott Beethoven... ott van a finom, az édes, a vággyal, az örömmel és a szomorúsággal teljes dalköltő Schubert, aztán ott van az érzések tragédiáját mélységesen érző drámaíró Grillparzer és a három Fröhlich leány, akik élénk temperamentumukkal, eleven művészi érzékükkel egészítették ki ezt a nem bohém társaságot... Hát persze az ő biedermeier bohémságuk más volt mint a Musset bohémsége... Olvasván ezt a könyvet, látni fogja a régi Wien keskeny utcáit, a kivilágított jezsuita templomot, a lépcsőket, amelyek a magasabban fekvő utcákra vezetnek, a sárga nanking nad-

rágokba, kék kabátokba, tubákszínű frakkokba öltözött urakat és tipegő, Lockenkopfos leányokat, amint ildomos Liebreiz-zal beszélgetnek egymással. Jókedvű, jószívű, szeretetreméltó és bájosan naív emberek voltak azok a biedermeier emberek. A polgári erények ambíciójában éltek und mit einer respektvollen Erhfurcht schauten sie hinauf auf das Kaiserhaus und auf die hohe Aristokratie!

A bútoraik a polgári lehetőség arányában készültek és a stíljuk az empire vonalakból, az empire ornamentikából alakult ki. Ezek az emberek gyűjtők is voltak... büszkék voltak a wieni porcellánjukra és büszkék voltak miniatűr arcképeikre, hiszen wieni ember volt a méltán híres Doffinger is. A Schubladkastenok tele voltak selymekkel, finom vásznakkal, tafotával és mikor kinyitották a tűzben-aranyozott fogantyúkkal díszített Schubladkastent, kellemes levendula illatot érzett az ember. Fein züchtig ment minden és coquette volt csak a kivágott fehér cipő selyem szalagja, amely keresztbe hurkolva a boka fölött, mosolygó másliban virágzott ki. Ártatlan csintalanság mosolygott a szemekben — jók, mindennekfelett jók voltak ezek a nyájas emberek.

... ..

Temesvár, 1912. júl. 26.

— — — — —

Kant azt mondta egyszer: „Ha tudnám, hogy a háts lovam azt gondolja: 'Én vagyok' — azonnal leszállnék róla és kalapot emelnék előtte!” — Kant tehát nem volt biztos abban, hogy a lónak van-e öntudata, van-e lelke.

Én mint incarnatus evolucionista, azt hiszem, hogy minden élő lénynek van a maga organikus fejlettségének arányában öntudata, amiből következik, hogy a legprimitívebb, a leghomályosabb megérzéstől föl, egészen az ember genie-jéig, az öntudat, a saját valójának az objektíválásáig a fokozati skála szinte végtelen. Ma még az organikus élet fejlődésének a titkát senki sem tudja, de bizonyos az, hogy a lélek megérzéséhez, az *én-nek* konstatálásához bizonyos fokra fejlődött instrumentumokra — tehát központi idegrendszerre az agyvelő gongliáira van szükség. Ha a magasra fejlődött ember központi idegrendszerében valami bántalom lép fel — az ember élhet, és él is, de nem tudja önmagát. Az öntudatnak bármilyen fokban való megnyilvánulása tehát megfelelő instrumentumot kíván. Hát jól van! Az ember agyveleje a legtökéletesebb instrumentuma az öntudat megismerésének, az öntudat megnyilvánulásának, — de következik ebből, hogy a kevésbé megfelelő instrumentumok mellett... lehessen a fajtának és benne az egyénnek megfelelő öntudata, akarat elhatározása és korlátoltabb cselekvési szabadsága? Nem következik. Örült-ség volna azt állítani, hogy az ember körül élő szerves lényeknek az

öntudata egy fokon állana az ember öntudatával. Nem állanak és nem állhatnak vele egy fokon a szervek fejlődésének tökéletességénél fogva.

A szerves lények — az ember kivételével — a merev konzervatizmus képét mutatják. A fecske évezredek óta egyformán építi fészket és a beszélő hangjai és a hangjának modulációja sem változott és mégis változnia kellett, mert egyszerre minden fejlődés nélkül nem repülhetett ki a Minerva fejéből — de az ő evolúciója olyan lassan haladt és halad, hogy azt évezredek, sok évezredek folyamán a disztिंगáló ember észre sem vehette és legfeljebb az akklimatizációt, a domestikációt vette észre — és az ember volt az, aki az általános fajból keresztezés útján más típusokat alkotott — újakat és meglepően szépeket —, de viszont az őstípusban megvolt az az erő vagy akarat vagy szimpátia, amely a keresztezésbe mintegy belement és engedelmeskedett.

Egyelőre elég erről...

Én hiszem és vallom, hogy minden szerves lénynek megvan a maga szerveinek megfelelő öntudat érzése, de hogy ezt az érzést objektívnál tudja-e és hogy miképpen objektíválja — ez a nagy titok.

A természettudomány a maga követelő bizonyossági igényeivel mindent tagad, amit be nem bizonyíthat, de e tagadás mögött ott van mindig a valóság és ezt a be nem bizonyítható valóságot, az ember-lélek intuitív ereje érzi, látja.

Az ember repülését — chimerának tartották... Ikarus repült... leesett — Leonardo da Vinci a madarak repülését akarta utánozni... örültségnek mondta az *akkori* tudomány és Blériot átrepülte az ango-
lok csatornáját!

... ..

Temesvár, 1913. ápr. 18.

— — — — —

A háborúk éppen olyan buták... és éppen úgy pusztítanak mint az áprilisi, májusi fagyok. Az egyes ember — nem, az emberek milliói nem akarják a háborúkat és mégis van háború, embermészárlás, pusztítás, holott a mindenféle érdekek más módon is megoldhatók volnának — például nemzetközi bíraskodás útján. Az ember még nem fejlődött annyira, hogy a pusztítás ösztönétől megszabadulhatott volna. Atyáskodó katonasereg uralkodik rajtunk, akik jobban vélik ismerni a mi érdekeinket, mint mi. Rettenetesen félelmes a háború és hasonlatos ehhez a mi áprilisi gyilkos hidegünkhöz. Az a szegény szép és egészséges fiatal bolgár, görög, szerb és török katona a fiatal életét a géppuska elé, a robbanó ágyúgolyó elé viszi az utána következő generáció érdekei miatt!

Micsoda impertinens hazugság volt az első háború, amit valamely emberformájú ördög megindított. Az özvegyek, árvák lelke megder-

med erre a borzalomra éppen úgy, mint ahogy megdermedtek a te
édes virágaid a hideg szél érintésére.

... ..

Temesvár, 1913. jún. 15.

— — — — —

Tegnap éjjel elolvastam a mi kedves barátunknak, Baudelaire-nak
Les Limbes című költeményeit egy nagyon jó német fordításban, —
eredeti szöveget nem kaphattam. E. Osterhald remekül fordította le
ezeket a nagyon szomorú, nagyon sötét költeményeket. A cím maga
már kétségbeesésre utal, Les Limbes — a Varhölde, a poklok első
búzt jelent.

Ez a kicsi könyv rettenetes kétségbeeséseket tartalmaz, undor és
harag és gyűlölet és mélységes szomorúság sötétlik ki minden sorból.
Nem boldog emberek kezébe való és nem való asszonylelkeknek, akik
fehérek. Erős idegek kellenek minden strófához és az egészséges em-
ber nem érti meg a kétségbeesésben született undort, amit ez a szo-
morú genie érzett, mikor szonettjeit hatalmas erővel, előkelő művészi
érzéssel leírta.

A Fleur du Mal sirámai, finom melankóliái, ezekben a strófákban
káromkodássá, ordítássá válnak... eltévedt a Baudelaire lelke és
mikor beszél, vér és undor minden szava és ezek a szavak zokognak.

A szomorúság eksztázisa uralkodott rajta mikor az undor ditiram-
busait leírta.

A mindenféle gyönyörök betegje volt ez a nagy művész és nagy
költő. Soha rettenetesebb éjszakát nem éltem meg. Kicsi lámpa égett
mellettem és a homályos szoba mint háttér izgatta a képzeletemet. A
hajnali szürkület elaltatott és hat órakor felébredtem és nagy felszaba-
dulást éreztem.

... ..

Temesvár, 1913. szept. 8.

— — — — —

Igaza van — a művészeti alkotások — bizonyos tekintetben ki-
véve a színművészeti ábrázolást — híjával lévén a mozgásnak, nem
emberek, hanem egyik-másik embernek csak a képmásai, de látja és
mégis az élet tükröződik ezekben a képekben — habár csak egy pil-
lanata ez az életnek — és ebben a pillanatban benne van az élet
pulzusa.

A művészi alkotások mozdulatlanok, de a szépségük nem vész el.

Kétségtelen és sült ostobaság volna, ha azt állítanám, hogy a mű-
vészet értékesebb és szebb volna mint az élet — nem értékesebb,

habár talán stilizált, talán differenciált élet. A művészet az életből táplálkozik és mentül többet lát, érez meg a művész az életből, annál értékesebb a munkája [1].

Az élet — az „élet sem nem szép sem nem rút: az élet munka”. Néha nagyon szép munka. Igen az élet mozgás, tehát a megélésben változó és a művészi alkotáshoz képest nevetségesen rövid. A megfestett ember tovább él mint a mozgás csodájával megáldott ember!

... ..

A gondviselés adta nekünk a nagylelkű művészeket, a nemes költőket, mert ami szépség a mi égitestünkön van, azt mind ők adták nekünk, a mozgásban kifáradt embereknek.

... ..

Temesvár, 1914. márc. 13.

— — — — —

Ennek a levélnek az volna a jó címe: igazolás! A tegnap az édesanyjához írt kedves levelében említi, hogy milyen jól érzi magát az „unser lieben Wien”-ben, amely miatt olyan sokszor veszekedünk. Hát — igaz, sokat és sokszor összedisputálunk Wien miatt.

Előre kell bocsátanom, hogy nem vagyok sovinszta és ne képzelje kérem, hogy én valami inkarnatus tajtékos, elkeseredett bús magyar vagyok, aki gyűlöli a „németet”, azért mert német.

Nem, én nem vagyok sovinszta és nincsen nemzeti-színű lelkem és azt sem szeretném, ha maga „honleány” volna. Nem, én nem vagyok sovinszta — holott minden angol, minden német, minden francia és olasz és amerikai elképzelhetetlenül büszke az ő hazájára. Én mindössze meglepszem azzal a néhány nemes erénnyel, amely ezt a törekvő magyar népet díszíti. Én, fájdalom nem vagyok fajmagyar, — de elődjeimnek két százados magyarországi múltja valahogyan közel hozott a magyarsághoz és így anyanyelvemnél fogva, kultúrámnál fogva szabad magamat naturalizálni magyarnak éreznem.

Maga minden valószínűség szerint azt hiszi, hogy én mint afféle műveltségi mázzal bekent magyar anyanyelvű — és már ezért is alsóbbrendű magyar kultúrában felnőtt ember — született ellensége vagyok az osztrák kultúrának és féltékeny vagyok arra a nagy kultúrára, melyet sem megérteni, sem megérezni nem vagyok képes és hogy úgy teszek, mint a kutya, amelyik megugatja a karavánt — holott az arab beduinok mondása szerint: „a kutya ugat, a karaván halad”.

Nem vagyok sovinszta... látom a vétkeket és látom az erényeket. Nem vagyok sovinszta: azt a végtelenül csekély kultúrát, ami nekem van, nagyon sok helyen szereztem és nem törődtem vele, hogy mely népnek, melyik emberétől kaptam [1a] — és valami keveset föl-

szívtam és az aztán magyar formát nyert a lelkemben — valahogyan. Őszinte hálát érzek nagy tanítóim iránt és becsben tartom könyveiket, — de azért nekem nem közönyös az, amit ez a kicsi nép szépet és jót alkotott.

Igaz — maga néhány év alatt megszerette Budapest néhány tájképét, de hát mik ezek a Rox-Alpehoz és a Semmeringhez képest!

Igen — Budapest Wienhez képest valóságos falu, de én szeretem ezt a falut és fáj, ha a falumat bántják, mert az a falu az én falum!

... ..

Temesvár, 1914. ápr. 16.

— — — — —

Tegnap Jászai Mari játszott a mi szép kis színházunkban és mi a 18-as számú földszinti páholyból néztük Stuart Mária drámáját. Banális volna, ha Jászai Mari művészi kiválóságáról írnék — ez a csodálatos asszony a kritika felett áll és a megérző, megértő néző nem tehet egyebet, minthogy követi az intuíciókkal teljes játékmozzanatait. Királyné volt tegnap és Medea lesz holnap. Ezer asszony lelke él benne és ő mindezek dacára az marad ami születése pillanatától volt — Jászai Mari — a falusi paraszt ácsmester leánya, aki Győr megyében, Aszáron pillantotta meg a világot. Csodálatos dolog ez! Egy paraszt ácsmester leányának lelkében királynéknak élnek — és élnek benne nemes jó asszonyok és gonosz asszonyok és ezek hasonlítanak egymáshoz. Mindegyiknek más és más a gesztusa, mindegyiknek más és más a temperamentuma, a mosolya, a bánata és öröme is más [2]. Hogyan van az, hogy ez a genie, paraszti sorból, dámákat és királynékat hord a lelkében, hogyan van az, hogy a lady Macbeth mellett megérzi Violát és a Viola mellett megérzi Antigonét és Antigone mellett megérzi lady Windermért és hogyan van az, hogy született arisztokrata asszonyok, ami a behaviour-t illeti — tanulhatnak tőle! Rejtélyek ezek és titkok maradnak talán mindörökre, — de az is valami már, hogy mi a genieek szárnylebenéseit megérezzük és hogy tudjuk, hogy az emberiség útja csak fölfelé vezethet. A tegnapi estén a művésznő játéka érdekelt engem, de a játéknál jobban érdekelt néhány megjegyzése. Értem és tudom, hogy Schiller darabja a mai embert nem érdekli olyan intenzíven, mint a modern élet konfliktusai, melyek végre is szinte aktualitások — tehát közelebb állnak mihozzánk. A mai romantika más mint a 18. század romantikája — mondjuk stílusban más és mégis van abban a régi vonatkozásban erő és szépség. A régi embereknek intenzívebb volt a hite és őszinte és intenzív volt a lelkesedése; a magas szárnyalású dikcióval szárnyalt a lélek is, amely nem analizált és csak lelkesedett és gyönyörködött a nemes pátozban, amelyben volt muzsika is. A régi ember ilyenkor elvesztette a lábait alól a földet és — képzelje — repült, és úgy érezte, hogy egy magasabb és tisztább szférában él. A dikció szépsége el-

ragadta és boldog örömet érzett, hogy elhagyhatta a földet, amely néha sáros is. Differenciált életet látott a színpadon és a mély konfliktusok mélyen megindították. Igen Shakespeare is a nagy romantikusok közé tartozik — helyesebben ő a legnagyobb romantikus és egyben a legnagyobb realista és ez különbözteti meg őt a többi romantikustól. De — legyünk őszinték — az Ibsen darabjai is alapjában romantikusok és csak az előadás, a beállítás, a dialógok földszinten járó — menete adja ki a különbséget — és a maga a modern ember kicsinyesebb életviszonyai és a modern eszejárása.

Minden, de minden konfliktusban van romantika — a régi időben a romantikát szentimentalizmussal olajozták. A modern időben a romantikát áthatja valami csekély nyersség és sok-sok sous-entendu. A modern ember szégyelli a szentimentalizmust és csak halkan sír, halkan nevet és nem szereti a deklamációt — és nem is tud deklamálni. Ennél a kérdésnél egyet azonban nem szabad elfelejteni: Mindig lesznek szentimentális emberek, csak hogy ez a szentimentalizmus szinte a szemünk láttára némileg átalakult. Minden szépség kiegyenlítő, sőt kibékítő hatással van a normális szemlélőre, a kiegyenlítő hatás eredményeként jelentkezik aztán a harmonikus nyugalom és ezzel a művészi öröm.

Maga most azt kérdezheti, hogy mi hát a különbség a régi és a modern ember romantikája között. A kérdés egy kicsit komplikált, de mégis felelni akarok... Képzelden egy szépen megfestett Mednyánszky tájképet... a kép előtt áll egy húsz-huszonkét éves leány vagy asszony vagy egy idősebb férfi — és mindkettő az átlag műveltekhez tartozik. A tájkép tartalma egy október végi hangulat... Sárga levelű nyírfák, mélyen zöld kökénybokrok, érett sötétkék bogyók az ágakon — őszi buja gyepek — világos felhők a mélyen kék égen, a közelben fehér kecskék, egy gallyakat szedő piros szoknyás leány — a háttérben enyhe halmok... A fiatal leány és a meglett férfi elmerülnek a tájkép szemléletében és — megindul a képzelet... a nézők hallgatnak... a nézők éreznek és idillikus hangulatok születnek a kép nyomán. A kép békét éreztet, holott a város, az utca és maga a modern élet lármás és zajos — nyugodtságra vágyik a lélek — egy pillanat alatt a leány is meg a férfi is úgy érzi, hogy milyen édes volna, ha ez a darab föld az övé volna — kastélyt építené a domb alá — az óriás gesztenyefa alatt ülne nyáron... és sok kedves vendéget látna és édes és jó volna a tél — ott arról a dombról messzi lehetne látni és ő királynénak érezné magát és király volna az ura, aki elvinné vadászatokra — és autón a városba...

Íme ez a fogyatékosan rajzolt kép némi bepillantást enged a lélek kissé romantikus szőttesébe és egészen ártatlan és egészen emberi.

Az nem változtat a dolgon, hogy nem minden ember kap ilyen vagy efféle hatásokat — mert hát az egyik ember szőke és a másik barna — és nem minden ember hajlik a romantikához. A repülőgép feltalálói is romantikus emberek... Igen — a modern ember romantikája halk, a gesztusait alig lehet észrevenni — nem lármázik, nem deklamál és ami fő, nincsen póza!

A modern ember nem tudom miért — valahogyan restelli, sőt szégyelli a romantikát és ez annyira megy, hogy nem mer sem hangosan sirni sem hangosan nevetni és nincsen elánja!

A modern ember elánja szívós energiában, zajtalan erőben nyilvánul — holott a Panama csatorna kiásása hihetetlenül romantikus és romantikus a svájci és a tiroli hegyek átfúrása és ezek a titáni munkák — csendben végződnek. Az emberek alig beszélnek róluk, holott az egész ország ámulva szemlélte a mi karcsú Lánchidunk építését.

Látja — elkalandoztam egy kicsit. Igen — ma is romantikus az ember, pedig nem akarja. Minden művészetben van romantika — mindössze a kifejezési módok mások.

Maga azt is mondta, hogy Stuart Mária drámájában nem érez közvetlenséget és hogy ez a darab a múlté. Igaza van. De — nézze kérem — Bach és Mozart, Beethoven és Chopin is a multhoz tartozik, hiszen Wagner jött utánuk és jöttek a kisebbek, a modernek utánuk... és mégis szép és mégis örökké szép marad a muzsikájuk.

Állapodjunk meg abban, hogy vannak művészi alkotások, amelyek túléltek az időket. Stuart Mária — nem tartozik ezek közé és szép és nemes benne a dikció és ezért érdemes végignézni! A szép dikció és művészet — muzsikálnak a gondolatok és muzsikálnak a szavak.

... ..

Temesvár, 1915. jan. 21.

Ezelőtt néhány nappal említettem, hogy az édesanyjának föl-olvasom Balzac híres meséjét, a „Das Mädchen mit den Goldaugen”-t. Izgató erő van ebben a 92 oldalas és finom meritett papirosra nyomtatott könyvben. Ha jól emlékezem, maga elolvasta ezt a könyvet és így tartalmával nem foglalkozom. A fatalisztikus szerelem — a pusztító, a vér és a gyönyör mámoren által áthatott szerelem félelmes képe tárul föl előttünk, midőn a szerelem égető, perzselő lángolását kell éreznünk és egyben éreznünk kell a hideg halálnak a leheletét — és amidőn látnunk kell az arany szemű leány piros vérének folyását ott, abban az orientális, szinte kápráztató szobában. A szerelem erősebb mint a halál — így mondja ezt Salamon a zsidók királya... ismeretes költeményében.

Igen — kétféle szerelem van. Szerelem, amely épít és szerelem, amely pusztít.

Balzac genie-je teljesen áthatotta a 19. század szociális életének minden mozgó energiáit, habár 1799-ben született és 1850-ben halt meg, mert az élet a maga lassú folyásával nem változik máról holnapra és vannak megállapításai, amelyek ma is érvényesek. Ő látta az élet megnyilvánulásainak minden rugóját és két egyenlő erejű hatalomra talált, az egyik a pénz, a másik a gyönyör... Ez a két

hatalom most is uralkodik az embereken, — de ő volt az első, aki ennek a két hatalomnak a mindenható erejét megállapította... az elbeszélő művészet hatalmával.

A pénz és a gyönyör — igen, ma talán nagyobb ereje van ennek a két hatalomnak, mint Balzac idejében... az emberek túlekedése, marakodása, fortélyai és kihasználó ügyeskedései olyan finomra csiszolódtak, mint a borotva.

Az asszonyok már Balzac idejében is segítő eszközei voltak a pénzcsinálás munkájának és ma is azok. Fiatal lányok és asszonyok nyilvánvaló kurtizánok és úri allűrökkel földíszített hölgyek, hol egy édes mosollyal, hol egy halk kézzszorítással, hol pedig fél-ígérettekkel szereznek aranyat maguknak és ezt életrevaló ügyeskedésnek nevezik.

Balzac az Aranyszemű leány meséjében rávilágít ezekre a szociális mizériákra és a többek közt ezeket mondja: „De azért vannak Párizsban kiváltságos lények, akiknek hasznuk származik a termelés, az érdekek, az ügyek, a művészet és az arany e túlhajtott mozgásából. E kiváltságos lények a nők. Igaz, nekik is száz meg száz titkos okuk van rá, s itt még inkább, mint másutt, hogy arcuk elroncsolódjék; mégis akadnak a nők világában szerencsés kis törzsek, melyek keleti módra élnek, és meg tudják őrizni szépségüket; ezek a nők azonban ritkán mutatkoznak gyalogosan az utcán, ezek rejtve, mint némely ritka növények, melyek csak bizonyos órákban bontják ki szirmukat, valódi egzotikus kivételek ezek...[3]. Igen, a szépséget óvni kell és a lélek szépségére is kell vigyázni.

... ..

Temesvár, 1915. ápr. 7.

— — — — —

Feszty Árpád... egy fedél alatt élt Jókaival és feleségével, Jókai Rózával! A Bajza utcai 18 számú ház... nem, nem ház, hanem kicsi intim palota a Jókai és Feszty közös tulajdona volt és közös volt a háztartás is. Az emeleten lakott Jókai és a földszinten laktak Fesztyék... a nagy ebédlő közös volt. Még most is látom Fesztynének azt a kicsi szalonját, amelynek menyezete és a falai, a padlója finoman és gyöngéden fénylő s smaragd-zöld posztóval voltak bevonva. Különös varázsa volt ennek a szobának... A falakon kevés, de előkelő festőművészek ajándékképei lógtak...

Én az emlékezés szobájának neveztem ezt a szalont... Ennek a szobának volt egy egyméteres fülkéje, a fülke ívelt volt és a padkáján állott egy gyönyörű fehér márvány mellszobor, amely Jókai Rózának az édesanyját ábrázolta és ezt a szobrot a mi Stróobel szobrászunk alkotta... A mellszobor körül apró villanykörték voltak elrejtve és fényglóriában ragyogott a fehér márvány... A zöld szoba bútorai részint paliszander, részint mahagóni fából készültek és a francia forradalom előtti időből valók...

Tónusban meleg, intelligens szoba volt ez és innen be lehetett menni a hatalmas ívlámpákkal megvilágított műterembe, ahol teázni szoktunk. Feszty délután csak ritkán dolgozott — és a délutánokon mindig összeverődött egy kis kongeniális társaság vegyítve a szociális élet előkelőségeivel — akiket mi rendesen tehernek éreztünk.

Jókait — csak a vacsorákon láttuk. Ő ült az asztalfőn és jobbra mellette ült a leánya, Róza, aki nem — nem volt szép, de volt sok-sok esze! E vacsorákon mindig volt valaki, aki Petőfi iránt érdeklődött... és ilyenkor fölragyogott a szeme — ...és beszélni kezdett az ő csodás, varázslatos nyelvén 1848-ról és Petőfiről, Vasvári Pálról és Kossuth Lajosról, — az osztrák és a cseh tisztviselőkről, akik arra voltak hivatva, hogy megsemmisítsenek minket... Csoda meséket mondott nekünk a forradalmunk hőseiről és mi törpe utódok áhitatos gyönyörűséggel hallgattuk a szent legendákat. Okom volt hinni, hogy szeretett engem, mert a vacsorákon mindig mellette kellett ülnöm... Vacsora után megnézte az óráját... a piros színű üvegpoharat színig megtöltötte a saját termésű borával... egy hajtásra megitta... föl-kelt és felment a lakásába dolgozni... és ott írt-írt — éjjél után 2 óráig! Különös, Justh Zsigát — nem szerette... feminin-nek érezte, de szerette azt a szegény és kultúrában „überbaut” Batthyány Géza grófot.

... ..

Temesvár, 1915. ápr. 10.

— — — — —

Az én leveleim afféle magánbeszélgetések, amelyekre — „minden”-időben alig kaptam választ és alig érintett valami, ami a visszhangra emlékeztet. A válaszai rendesen nyílt levelező lapokon érkeztek és csak életjel természetűek lehettek. [4].

— — — — —

De hát — miért írtam én tele azt a sok — talán túlzottan sok levélpapírost!

Valami muzsika féle van a lelkemben és ez énekelni késztet... valamiféle melódiák — gondolat-melódiák — érzésmelódiák hullámanak a lelkemben és ahelyett, hogy elbeszéléseket írnék vagy szindarabokat írnék — íme leveleket írok magának és apró ezüstpénzre váltom a csekély — nagyon csekély lelki vagyonomat. Miért írtam magának!?

Van ebben a lelki hullámozásban valami különös varázs. A gondolat, az ízlés közlésének, az érdektelen gondolat érintésének a tiszta isteni varázsa! Ennek az isteni varázsnak egyik föltétele az, hogy

legyen valaki, aki figyel, aki érdeklődik — vagy akáről föltételezni lehet, hogy érdeklődve figyel. A mi első találkozásunk alkalmával már észrevettem, hogy maga figyelni és lelkesedni tud.

J E G Y Z E T E K :

- [1] Gozsdu e sorokban a valóság, az élet elsődlegességét hirdeti a művészettel szemben, s a művészi alkotás jelentőségét és értékét — éppúgy, mint pályakezdő éveiben — az emberi élet sokoldalú és gazdag átélésében és differenciált tükrözésében jelöli meg. Gozsdu esztétikai felfogása, az egyes irodalmi jelenségekkel kapcsolatos állásfoglalása csak elszórtan egy-egy levelében vagy cikkében villan fel. Igen érdekes és jellemző, ahogy egyik párizsi levelében Zolát bemutatja, védelmébe veszi és megmagyarázza írói elveit. Kijelenti, hogy nem célja Zoláról irodalmi esszé, vagy irányzatáról bírálatot írni, mert ha az lenne, úgy „kénytelen lenne egy egész könyvvel előállani. Mert Zola neve olyan név, amelyről lehet könyvet írni.” Majd Zola művészet-felfogását és írói gyakorlatát értelmezve megállapítja, hogy „Zolára ráfogták, hogy ő naturalista, vagyis úgy ír le mindent, amint azt látja. Nem írtózik semmitől. Nem tartózkodik a piszkot, a maga nevének nevezni meg, nem undorodik annak leírásától, ami utálatot gerjeszt és nem tartja illetlen dolognak az embereket olyan helyzetekben leírni, amilyenekben az ember egyáltalában képzelhető. Elve az, hogy megmutassa az embereknek azt, hogy milyenek az emberek, s nem az, hogy milyeneknek kellene lenniök. Morált nem prédikál, de megmutatja a hívőket a maguk meztelenségében, s így akarja elérni célját. Ráfogták, hogy ő ennek az irányynak a kezdeményezője. Zola ezen ráfogás ellen keményen tiltakozik és azt állítja, hogy ezen iránynak az atyja Balzac, aki már az „*Illusion perdu*” című regényében hadat üzent minden hazug regénynek. Mert a regények legnagyobb része — Zola szerint — szépítése az életnek. A bűnök képviselői az eddigi regények fejezeteiben bizonyos romantikus ködbe burkolva jelentek meg hazug arcaikkal, az erény képviselői mint angyalok. A regényekben az emberek másként beszélnek, másként tesznek, vesznek, mint a való életben. Ez hiba. A regény, a színmű mutassa, legyen tükre a valónak, ne szépítsen semmit. Úgy kell az embereket, a tárgyakat leírni, mint ahogy azok megjelennek. A himlőt leírván, nem szabad a gennytől undorodnunk, ha bűzhödt cloakába vezet utunk, nem szabad ráfognunk, hogy a cloaka illatot lehel, de ki kell mondanunk, hogy a cloaka lehelete bűz. Zola merész föllépése általános érdekeltséget keltett szerte az egész világon... Hatása hozzánk még nem jutott el, mert Jókait kivéve nincsenek regényíróink. Közönségünk... nem törődik a saját íróival, ez a közöny azután lelohasztja a bátortalan szerzőket, s az eredmény azután az, hogy a mi regényíróink csak úgy kullognak nagy lassúsággal a nagy nemzetek mintái után...” (Gozsdu Elek: Valami Zola Emilről. Szegedi Napló, 1881. márc. 31.)

Gozsdu későbbi megnyilatkozásai azonban azt mutatják, hogy nem tudott megbarátkozni Zolával, „Nem híve a hideg analízisnek, az experimentális elvnek”. Bródyról alkotott elfogult véleményében is inkább a „photographok” elleni elvi állásfoglalás a lényeges, mint a nagyonis vitatható értékelés: „Nem szeretem a photographokat még ha akkorák is, mint Zola, de Bródy még nem is photográf, mert annak legalább a külsőkben kellene igaznak lennie. De Bródy még a külsőkben sem igaz. Nem elég a színeket látni, azt is meg kell állapítani, hogy ez a szín hogyan állott elő, s hogyan kell neki szükségképp előállania. Ez haszna lesz a modern irodalomnak, egyébként nevetséges az írás.” (Gozsdu levele Justh Zsigmondhoz, 1886. XII. 11. — OSZK Levelestára.)

A darwinizmus Gozsdu számára rendkívül nagy élményt jelentett. Gondolatvilágát annyira átitatja, hogy írói gyakorlatában is hasznosította s szintezzen az elméleten és szemléleten keresztül értelmezte a magyar valóság és élet legkülönbözőbb jelenségeit. Ezt igazolja Justh Zsigmondhoz írott egyik levelében, amikor sajnálattal állapítja meg, hogy a „Tantalus” kritikusi — Rákosi Jenőt kivéve — nem látták meg könyvében azt, amit Justh meglátott: „Igaza van. Ön is, én is azok közé tartozunk, akikben az európai civilizáció disszonáns hangjai visszhangot vernek. Ez szerencsétlenség reánk nézve. Darwin korában sok a vigasztaló addig, amíg az ember a könyvei között van; mihelyt azonban kilépünk a világba — kétségbeesjt. Mennyi nyomor, mennyi bukás fogja szaporítani az áldozatok sorát, amíg a biológiai elv mint társadalmi alap általános diadalra fog jutni. S nekünk a nagy munkában más szerepünk nem lehet, mint megállapítani azt, ami értéktelen. Ez a kényszerű érték-megállapítás fájdalmas, mert gyakran összeütközik szimpátiáinkkal, s mi nem tehetünk egyebet, mint hogy könyörtelenül felboncoljuk embertársainkat s azután izgató erővel odakiáltjuk „értéktelen!”. Van e munkában valami vigasztaló? Azt hiszem igen, mert a fajta szeretete melegíti föl a hideg analízist. Nem vagyok híve az experimentális elvnek. Használunk kellene valami módon. Az pedig csak az értékek megkülönböztetése által tehető. Hogy mi ezt a művészet eszközeivel tesszük, ez a mi szerencsénk. Az életképesség elvét keresem minden „esetben”; az én modernizmusom ebben áll. Hideg, kegyetlen dolog, de hogy mennyire érzem ezt, mutatja a „Tantalus” hangulata, melyet Ön olyan szépen konstaltált midőn ezt írta: „Ön is a „religion de la souffrance humain” iskolájából került ki.” (Gozsdu levele Justh Zsigmondhoz. Fehértemplom, 1886. aug. 12. — OSZK Levelestára.)

Gozsdu a valóság művészi befogadásának módját, a felvetett problémák művészi megjelenítését, a művészet sajátos eszközeivel való ábrázolását rendkívül lényegesnek; tartotta. Leveleibe lépten-nyomon találkozunk effajta értekezéssel: „... így kidolgozva az elbeszélés nem artisztikus... jóformán elméleti fejtegetése egy lélektani textusnak... ma az artisztikus kérdés igen fontos, majdnem olyan fontos, mint maga a megoldandó kérdés.” (Gozsdu levele Justh Zsigmondhoz. Fehértemplom, 1886. szept. 21. és 1887. jan. 5. — OSZK Levelestára.)

- [1a] Gozsdu tiszteletben tartja és becsüli minden nép szabadságát és műveltségét, érdeklődéssel kíséri irodalmi életét, lelkes híve a nemzetek közötti kulturális közreműködésnek. Erről tesz hitet többek között egyik Kiss Józsefhez intézett levelében is: „Kostics Lásó [Laza Kostić] lefordította a te remek Jehovát! Ime, itt van! Nézd meg a cirill betűket. A fordítás... gyönyörű, tökéletes és minden részében hűséges! Nem afféle Nachdichtung! A szerb Jehova, a Matica évkönyvében jön. Ha megjelenik kapsz belőle példányt! Kostics Lásó nagy örömmel dolgozott és a nagy, igazán nagy költő remek módon eltalálta a költemény szépséges hangját. Kostics Lásó a Jehovát nagy alkotásnak tartja — mert eltekintve a részletek szépségétől, az orientális hit embe-rének a tragédiája van meg benne — úgy mint az... lejátsszódik. Írj neki kérék!” (GPozsdu Elek levele Kiss Józsefhez 1904. VII. 12. OSZK Levelestára).

- [2] E levéllel csaknem egyidőben hasonlóan vélekedik Jászai Marihoz intézett levelében is, amelyben „a színész-lélekről szóló tanulmányának megküldését” megköszönve az elragadtatás hangján közli a tanulmány „tétéleivel”, „megdönthetetlen igazságaival” kapcsolatos reflexióit: „Ez a tanulmány meglepő és egészen új revelációkat tartalmaz arra nézve, hogy a költő különálló egyéniségéből és a színművész különálló egységéből milyen feltételek mellett alakul ki elevenre a művészet egysége. Az igazi színész-lélek! Ezer lélek elevenen él a színművész lelkében és ez az ezer lélek mégis csak egy, — de ez az egy megérez, megért mindent, ami igazán emberi — és ez a csoda, a megérthetetlen csoda. Nagy gyönyörűséggel mélyedtem a tanulmány soraiban nyugvó megdönthetetlen igazságok szépségeibe, mert az igazság néha szép és a maga tétélei nem elméletekből, nem oknyomozásokból, hanem genie-jének erejéből keltek. Igaza van — „a színész pálya fanatikus pálya...” és úgy is lehet játszani, hogy a színész meggyújtja magát a közönségnek és lobog

neki... az ilyen színész a saját gyönyörűségére gyullad ki. Igen — így láttam magát az Antigonében, Medeában, Lady Macbeth-ben és minden szerepében". (Gozsdu Elek levele Jászai Marihoz. Temesvár, 1914. IV. 27. — OSZK Levelestára.)

- [3] A levélben németül idézett szöveget Rónay György fordításában közlöm (Balzac: Emberi Színjáték, V. k. 274. l. Magyar Helikon, 1963.).
- [4] A levelezésben csak itt-ott bukkanunk rá Weisz Anna egy-egy rövid levelére, pár német nyelven írt versére. Levelező lapjain ilyen jellegű válaszokat ír Gozsdunak: „Bécs felébreszt bennem minden szépet és jót, hárítsa el amenynyire lehet az élet banalitásait, amint eddig tette, — ebben segítsen. Mindenféltől félek, ha hazajövök és ha maga jó lesz hozzám, akkor semmi baj." (Weisz Anna levele Gozdsdu Elekhez.)